

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ У МІЖНАРОДНОМУ КОНТЕКСТІ

УДК: 379.8.092:4(438)(09)

НАТАЛЯ БІДЮК
м. Хмельницький, Україна

ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОЗВІЛЛЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В СИСТЕМІ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ПОЛЬЩІ

PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF ORGANIZING PUPILS' LEISURE ACTIVITIES IN THE SYSTEM OF OUT-OF-SCHOOL EDUCATION IN POLAND

Окреслено актуальні проблеми теорії і практики організації дозвіллевої діяльності учнівської молоді в системі позашкільної освіти Польщі. Здійснено аналіз наукових підходів видатних польських учених-педагогів до розвитку системи позашкільної освіти. Розкрито організаційно-педагогічні умови дозвіллевої діяльності учнівської молоді у польському досвіді (установи, функції, структура, форми, методи, педагогічний персонал). Обґрунтовано важливість дозвіллевої діяльності для пізнавального, психологічного та фізичного розвитку, формування світогляду та культури учнівської молоді.

Ключові слова: дозвіллева діяльність, учнівська молодь, позашкільна освіта, форми організації дозвіллевої діяльності, вільний час, педагогічна взаємодія.

Определены актуальные проблемы теории и практики организации досуговой деятельности ученической молодежи в системе внешкольного образования Польши. Осуществлен анализ научных подходов выдающихся польских ученых-педагогов к развитию системы внешкольного образования. Раскрыты организационно-педагогические условия досуговой деятельности ученической молодежи в польском опыте (учреждения, функции, структура, формы, методы, педагогический персонал). Обоснована важность досуговой деятельности для познавательного, психологического и физического развития, формирования мировоззрения и культуры ученической молодежи.

Ключевые слова: досуговая деятельность, ученическая молодежь, внешкольное образование, формы организации досуговой деятельности, свободное время, педагогическое взаимодействие.

Current issues of theory and practice of organizing pupils' leisure activities in the system of out-of-school education in Poland have been investigated. The analysis of

scientific approaches of the prominent Polish scientists to the development of the out-of-school educational system has been carried out. The organizational and pedagogical conditions of pupils' leisure activities in Polish experience (establishments, functions, structure, forms, methods, pedagogical personnel) have been exposed. The importance of pupils' leisure activities for cognitive, psychological and physical development, formation of their world view and culture has been substantiated.

Key words: leisure activity, pupils, out-of-school education, forms of organizing leisure activities, spare time, pedagogical cooperation.

Постановка проблеми в загальному вигляді. У сучасному суспільстві інтенсифікація процесів урбанізації загострює проблеми соціалізації молодого покоління. Особливо актуальним вони є в Україні в умовах загальної соціокультурної кризи суспільства. Доводиться констатувати, що держава на нинішньому етапі розвитку не в змозі фінансувати сферу позашкільної освіти, а підприємства також не завжди можуть утримувати сферу соціокультурного життя, зокрема учнівські молодіжні заклади дозвіллевої діяльності (як це було за часів СРСР). Водночас вся сфера дозвілля (інституції культури, спорту і рекреації) інтенсивно комерціалізується, гуртки і секції стають платними і часто недоступними навіть для сімей середнього достатку. Відтак актуалізується проблема організації вільного часу учнівської молоді після школи та її соціалізації у сфері дозвілля, що зумовлює пошук нових підходів до організації дозвіллевої діяльності як вагомого чинника особистісного становлення.

Можливими шляхами розв'язання цієї проблеми в сучасних умовах є: активізація механізмів участі населення (громадськості) у створенні позашкільних (дозвіллевих) формувань позитивного спрямування; організація різноманітної громадсько-педагогічної діяльності з учнівською молоддю; державна підтримка інституційного дозвілля; організована позасімейна і позашкільна соціалізація учнівської молоді; розробка дозвіллевих програм та культурних проєктів; запровадження менеджменту в дозвіллі; професійна підготовка педагогічного персоналу для сфери дозвілля; поступовий перехід від експериментальних моделей організації дозвіллевої діяльності до широкої соціально-педагогічної практики громадсько-педагогічного руху.

Важливість дозвіллевої діяльності для пізнавального, психологічного та фізичного розвитку, формування світогляду та культури учнівської молоді, відновлення фізичних, емоційних та інтелектуальних сил визнається будь-яким суспільством. Для подальшого розвитку позашкільної освіти в Україні, обґрунтування теоретико-методологічних засад організації дозвіллевої діяльності учнівської молоді науковий і практичний інтерес становить вивчення конструктивних ідей польського досвіду. Аналіз педагогічних засад організації дозвіллевої діяльності учнівської молоді в системі позашкільної освіти Польщі свідчить про наявність прогресивних досягнень, які є перспективними для вирішення головних завдань вітчизняного позашкільного виховання, а саме: забезпечення потреб особистості

у самореалізації – розвитку інтересів, здібностей і належної організації вільного часу, пошуку та підтримки юних талантів, задоволення потреб у професійному самовизначенні, здобутті додаткової освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади розв'язання окресленої проблеми представлено у працях таких українських та російських науковців: І. Бех, О. Биковська, В. Бочелюк, А. Воловик, С. Гончаренко, М. Євтух, І. Зязюн, А. Капська, Н. Ничкало, Л. Пундик, Н. Савченко та ін. Проблематика організації дозвіллевої діяльності розроблялася у працях польських вчених К. Денека, А. Камінського, С. Ковальського, А. Кроліковського, І. Лепальчик, Т. Пільх, Г. Радлінської, А. Радзевич-Вінницького та ін. Окремі аспекти означеної проблеми стали предметами досліджень з порівняльної педагогіки (Ю. Кротова – соціально-педагогічний аспект дозвілля в США та Великій Британії; Є. Доронкіна – теорія і практика дозвілля як рекреаційної діяльності в США; І. Сидор – організаційно-педагогічні умови дозвіллевої діяльності студентів у педагогічних коледжах Великої Британії; В. Петрищев – вплив соціального середовища на молодіжне дозвілля у Великій Британії).

Формулювання мети статті. Попри значну кількість наукових розвідок, присвячених проблемі дозвіллевої діяльності, низка актуальних аспектів дослідження з обґрунтування педагогічних засад організації дозвіллевої діяльності учнівської молоді у системі позашкільної освіти на прикладі польського досвіду потребує докладнішої інтерпретації, що визначило *мету статті*.

Вклад основного матеріалу дослідження. Теоретичний аналіз праць вітчизняних та зарубіжних вчених дозволив визначити сутність ключових понять дослідження, а саме: «організоване дозвілля», «дозвіллева діяльність», «позашкільна освіта», «паралельна освіта», «суспільна педагогіка», «вільний час». З'ясовано, що науковці розглядають дозвілля у трьох вимірах: як вид діяльності, складову вільного часу та спосіб оволодіння досвідом. Дозвіллева діяльність характеризується сукупністю видів позашкільної діяльності, спрямованих на відновлення фізичних і психічних сил людини, власне задоволення, розвагу, самовдосконалення, самореалізацію, творче особистісне зростання. Відтак, складовими дозвіллевої діяльності є: психологічна (відчуття свободи, радості, участі та зміни діяльності); освітня (потреба у знаннях та інтелектуальній діяльності); фізіологічна (здоров'я, самопочуття); естетична (сприйняття законів краси навколишнього світу); релаксаційна (звільнення від напруги та втоми). Основними ознаками дозвіллевої діяльності є можливість вільного вибору видів діяльності на основі власних інтересів, бажань, цінностей і потреб та отримання задоволення від неї.

Належна організація дозвіллевої діяльності учнівської молоді забезпечує правильний фізичний розвиток людини, зняття психічної напруги, пізнання навколишньої дійсності, задоволення актуальної потреби у спілкуванні, творче збагачення особистості, формування позитивних рис особистості, розвиток інтересів і здібностей, етичних форм поведінки, вироблення позитивних життєвих

орієнтацій, що у свою чергу сприяє успішній нейтралізації негативних впливів, яким діти і підлітки піддаються у неблагополучній сім'ї, навчальному або трудовому колективі, а також компенсації уваги, поваги і турботи, формуванню активної життєвої позиції.

Засновницею позашкільної педагогіки у Польщі вважається Гелена Радлінська – освітній діяч, педагог, історик, професор Варшавського університету. Її багата наукова спадщина присвячена розв'язанню соціальних, виховних і освітніх проблем, які умовно можуть бути згруповані за науковими галузями: історія культурно-освітньої роботи; самоосвіта; андрагогіка; теорія соціальної роботи і позашкільної педагогіки, які розширюють або звужують свою сферу через зміни середовища або ситуації в суспільстві [1, с. 134–136]. Ідеї Г. Радлінської залишаються актуальними і сьогодні у контексті професійної підготовки педагогічного персоналу (позашкільних педагогів (аніматорів) та соціальних працівників) у Польщі [2].

Розвиток теорії дозвіллевої діяльності в системі позашкільної освіти пов'язаний із науковими ідеями і концепціями таких вчених, як К. Денек, І. Лепальчик, Т. Пільх, А. Радзевич-Вінницький, які розглядають проблему позашкільної освіти на чотирьох рівнях: *мікросистеми* (найближче середовище людини: сім'я, група однолітків (*grupa rówieśnicza*), група приятелів, професійна, релігійна спільнота); *мезосистеми* (співвідношення між елементами мікросистеми, які сприяють суб'єкт-суб'єктній взаємодії), *екосистеми* (різні суспільні (соціальні) ситуації і структури, акумуляція яких створює важкі умови життя людини – так зване поле посиленого ризику); *макросистеми* (економіка, політика, культура). Водночас вплив макросистеми може сприяти або гальмувати розвиток мікросистеми [3–5].

Важливу роль в обґрунтуванні педагогічних засад організації дозвіллевої діяльності учнівської молоді мають педагогічні погляди А. Камінського, який на підставі аналізу сутності вільного часу виокремив його ключові функції: *розвивальну* (спрямовану на духовний, моральний, фізичний розвиток підростаючої особистості); *орієнтаційну* (спрямовану на вирішення завдань соціальної й професійної орієнтації учнівської молоді); *комунікативну* (спрямовану на задоволення однієї з провідних потреб особистості, особливо підростаючої, потреби в спілкуванні); *рекреаційну* (спрямовану на відновлення фізичних, духовних і психічних сил, витрачених у процесі навчання, праці, суспільної діяльності, забезпечення зарядом бадьорості, енергії); *релаксаційну* (спрямовану на формування та забезпечення умов для проведення дозвілля, відпочинку та розваги) [6].

Для учнівської молоді важливою є потреба у визнанні, оскільки підлітковий вік – це вік підвищеної самооцінки, вік об'єктивної активності, прагнення зайняти високу позицію в середовищі однолітків за рахунок соціальної активності. Рівень просування учнівської молоді у саморозвитку у сфері організованого дозвілля має кілька показників: рівень соціалізації особистості;

рівень розвитку дозвіллевих інтересів; рівень емоційного розвитку та досвіду колективних переживань у сфері дозвілля; рівень розвитку самоконтролю, ініціативи, самоактуалізації, самоврядування; рівень здорового способу життя. Отже, серйозну увагу, на думку послідовниці Г. Радлінської І. Лепальчик, слід звертати на створення сприятливого освітнього середовища у школі, сім'ї; розвиток традицій співпраці, співдружності молоді, учителів, батьків; створення дозвіллевого середовища; залучення батьків до активної підтримки дозвіллевої діяльності учнівської молоді у період шкільних канікул, у дні свят, проведення туристських походів, екскурсій тощо; спільний пошук молодими людьми і дорослими цінностей, норм і правил життя; спільну різноманітну дозвіллеву діяльність; знаходження стимулів активності молоді у просторі вільного часу [4]. Шляхи та методи можуть бути різноманітними: бесіди, диспути, зустрічі, активне включення в суспільно-трудова діяльність, зустрічі з цікавими людьми, робота в гуртках технічної творчості, майстернях тощо.

Дозвіллева діяльність належить до сфер людської діяльності, які містять виключно великі можливості автентичного виховного впливу на учнівську молодь. Заняття у вільний час (позашкільні заняття) можуть впливати на учнів ефективніше, ніж традиційні шкільні уроки. Позашкільні заняття не можуть бути продовженням шкільних уроків, вони можуть лише кореспондувати з ними, відрізняючись організаційними формами, атмосферою, зацікавленістю.

Історико-педагогічний аналіз розвитку позашкільної освіти у Польщі показав, що позашкільні заняття для дітей і молоді організовувалися інституціями двох типів, які діяли незалежно від школи: спеціально організованими для дозвіллевої діяльності та культурно-освітніми установами, призначеними для дорослих, відкритими для доступу дітям частково або повністю. До першої групи належали заклади позашкільної освіти, підпорядковані відомствам освіти і вищої школи: Палаці молоді (Pałace młodzieży), Молодіжні будинки культури, Будинки культури дітей і молоді, позашкільні спеціалізовані установи, центри позашкільної праці (Ogniska pracy pozaszkolnej), йорданівські сади (Ogrody jordanowskie), майданчики для ігор і розваг (Place gier i zabaw), молодіжні світлиці при залізничних вокзалах, центри фізичного виховання, а також міжшкільні спортивні клуби. До другої групи відносилися установи відомств культури і мистецтва, що мали дитячі і молодіжні секції (Будинки культури, клуби, бібліотеки), професійних спілок, що мали дитячі і молодіжні заклади (Будинки культури, світлиці тощо), секції і позашкільні заклади, які діяли під егідою громадських виховних організацій. Позашкільні заклади освіти (заклади дозвіллевої діяльності) організовували навчально-виховний процес у гуртках та секціях, використовували при цьому різноманітні форми й методи групової, індивідуальної і масової роботи. Запорукою успішної діяльності таких закладів було прагнення оптимального врахування потреб колективу (групи) та індивідуальних потреб кожної особистості (спілкування, діяльності, рекреації, самореалізації, лідерства, змагання тощо).

Для польської педагогічної громадськості сьогодні стає очевидною необхідність пильної уваги до різноманітних форм занять, пропонуваніх учнівській молоді у вільний від навчання час, метою яких є як профілактика суспільно небажаних дій, так і підсилення шансів креативного розвитку. Дозвіллева діяльність має невичерпні можливості у вирішенні цього завдання: екскурсії, конференції, предметні вечори, читання науково-популярної літератури, технічна творчість і робота в гуртках.

У контексті дослідження становлять науковий інтерес форми організації дозвіллевої діяльності, а саме: комунікативно-дискусійні (дебати, зустрічі); спортивні (змагання конкурси, турніри тощо); туристські (екскурсії, подорожі); культурно-творчі (концерти, вистави, виставки, фестивалі,); розважальні (свята, вечірки, шоу, ярмарки). До основних методів організації дозвіллевої діяльності відносять лекції-бесіди, інтерактивні лекції, мозковий штурм, інтерв'ю, диспут, презентацію, театралізацію, ігри. Невід'ємною частиною учнівського дозвілля у сучасних умовах є віртуальні форми дозвіллевої діяльності: сайти, форуми, чати, блоги, які створюють додаткові умови для саморозвитку і самовдосконалення.

Ефективною формою залучення учнівської молоді до активної дозвіллевої діяльності є заняття у клубах. Така форма вже віддавна застосовується у зарубіжних країнах, особливо в США, де підростаюча молодь групується задля організації вільного часу в різних клубах. Заняття у молодіжних і дитячих клубах практикували у Польщі міжвоєнного періоду 1918–1939 рр. (такі організації, як ІМКА (YMCA) і Товариство приятелів дітей (Towarzystwo Przyjaciół Dzieci)). Відомий польський дослідник А. Кроліковський у своїх наукових розвідках зазначає, що старша молодь відчуває потребу у спільних розвагах (інтелектуального, мистецького чи спортивного характеру). При цьому вона прагне проводити свій вільний час самостійно, відповідно до власних уявлень про розваги, навчання, мистецтво, життя – «прагне повної свободи». Цей психологічний імпульс є основою для неуточненого об'єднання груп однолітків і був чинником виникнення багатьох молодіжних клубів (товариських зустрічей, дискусійних або аматорської художньої діяльності). Вони виникали на тлі кризи молодіжних організацій і конкретних політично-економічних змін у польському суспільстві. Це явище має ще один аспект, що стосується психології розвитку, – воно є відображенням типової психофізичної кризи підростаючої молоді, яка звільняється з-під впливу дому і середовища, шукає власних шляхів у житті [7].

Проведення вільного часу в клубах сприяє отриманню учнями певного суспільного і культурного досвіду, їх знайомству з останніми здобутками науки, мистецтва і техніки, орієнтуванню в поточних подіях у країні і світі. Такій меті слугують зустрічі і дискусії з науковцями, митцями, фахівцями, діячами культури і мистецтва, товариські вечори, концерти, лекції, кінематографічні і телевізійні сеанси, листування і особисті контакти з молоддю інших країн, закордонні екскурсії, колективна або індивідуальна робота над різноманітними проблемами в різних секціях (літературній, «вільної думки» (wolnej myśli), кінематографічній,

редакційній, театральній, джазовій, сучасної техніки, вітрильного спорту тощо). Клубні методи і форми роботи добре сприймаються учнівською молоддю і застосовуються все ширше. Існують і діють дитячий кінематографічний клуб, клуб любителів загадок, «Радіогромада» («Gromadka radiowa»), радіотеатр (teatrzyk radiowy), театр тіней та інші. Ці колективи згуртовують молодь за певними інтересами, будують свою роботу на засадах самоврядування, ініціативності та самодіяльності членів клубу [7].

Для забезпечення ефективності дозвіллевої діяльності необхідні певні умови, серед яких на особливу увагу заслуговують: позитивна налаштованість на широку сферу позадидактичних впливів – як з боку учня, так і його батьків; привабливість і різноманітність пропонуваніх центрами позашкільної освіти і виховання занять; фінансова доступність для учнів з сімей, доходи яких нижчі від середнього розміру, чи навіть (або й особливо) які головним чином (або й виключно) утримуються з соціальної допомоги. Для останніх позашкільні заняття є найчастіше єдиним шансом безпосереднього контакту зі світом, їм цілком невідомим; можливістю побачити «інакше життя», ніж у їх родинях.

Польські дослідники вказують на актуальність положень, сформульованих одним із теоретиків позашкільного виховання С. Ковальським у середині 1970-х рр. минулого століття. Йдеться про те, що, по-перше, шкільні позакласні і позашкільні заняття не повинні конкурувати між собою. Навпаки, вкрай необхідним є співробітництво, і, більше того, – координація роботи школи і закладів позашкільної освіти і виховання. По-друге, першочергова роль у справі координації шкільного і позашкільного виховання має належати спеціалізованім у галузі культурно-освітньої та спортивної роботи відділам місцевого самоврядування, працівники яких мають у своєму розпорядженні необхідні «інструменти» (і не тільки фінансові) і повинні уважно вивчати потреби місцевого середовища. Корисним тут може бути перевірений вже на практиці метод організації місцевого середовища, що базується на ретельному моніторингу і добре підготовленому плані дій, покликаних активізувати місцеву громадськість.

Особлива увага в організації дозвілля учнівської молоді у польській освітній практиці приділена підготовці педагогічного персоналу для сфери дозвілля. На думку практиків, тут не місце випадковим людям, які потрапляють на роботу тільки тому, що не було вакансії у відповідній для їх освіти інституції, а працевлаштування в закладі позашкільної освіти ними розуміється як свого роду «очікування кращого місця». Немає ніякого сумніву, що вчителі та інструктори мають бути фахово підготовлені до виконання поставлених перед ними завдань, мати відповідні професійно-педагогічні компетенції, а також відповідні особистісні якості, які сприяють встановленню відповідного емоційного контакту з вихованцями. Необхідним елементом особистості педагога (вихователя, інструктора) закладу дозвілля є також морально-етична позиція, яка виявляється у «якості особистого педагогічного заангажування», а також високій педагогічній культурі [8, с. 292].

Професійна діяльність «суспільних педагогів» («аніматорів позашкільної освіти») у розумінні Г. Радлінської, А. Камінського та інших теоретиків і практиків польської суспільної педагогіки значно відрізняється від діяльності «соціальних педагогів», «соціальних працівників», «педагогів-організаторів». Позашкільна педагогічна освітня діяльність в такому розумінні виявляється не тільки і не стільки роботою педагогів, що мали спеціалізації «соціальних педагогів», «соціальних працівників», «педагогів-організаторів», а насамперед роботою самого «населення». І навіть не роботою (у сенсі «праця-робота»), а турботою («праця-турбота») про підлітків, молодь. Діяльність «суспільного педагога» може бути (і взагалі-то й повинна завжди бути) оплачуваною роботою, роботою спеціально навченого, дипломованого фахівця. Але важливе те, що головні мотиви участі такого фахівця у позашкільній освітній діяльності лежать не «в площині» «найнятого працівника», який займається проведенням «молодіжної політики» у сфері дозвілля, а «в площині» громадянської (суспільної) турботи про підростаюче покоління.

Важливою ділянкою роботи позашкільних педагогів у закладах дозвілля є співробітництво з родинами вихованців, школою, громадськістю. Дух взаємодії – у взаємній зацікавленості школи і позашкільного закладу у справі повноцінного розвитку учнівської молоді. Цьому сприяють узгодженість і гармонійність запланованих спільних справ і засобів виховання, повна підтримка дитячих обдарувань і сприяння їх розвитку, наявність аналітичної культури. Відсутність хоча б одного з цих компонентів взаємозв'язку призводить до втрати виховного авторитету як школи, так і позашкільного закладу. Спільна діяльність школи і позашкільних закладів з батьками має на меті розкриття можливостей раннього розвитку молоді, ознайомлення батьків з методикою домашньої педагогічної роботи, закріплення особистих здібностей та інтересів молоді. Ця діяльність відбувається у формі ознайомлення з науково-популярною літературою, спільних – з батьками – відвідувань музеїв, бібліотек, виставок. Успішна взаємодія школи, сім'ї і позашкільних закладів набуває дієвого характеру, якщо вона спрямована на спільне стимулювання розвитку духовно-моральних, інтелектуально-творчих, естетично-пізнавальних сил молоді людини; об'єднання сил у збагаченні загальної культури та інтелектуальних здібностей; створення умов для максимального використання і стимулювання творчих здібностей учнів. Польські теоретики і практики позашкільної освіти сходяться сьогодні на думці, що в контексті наслідків трансформації суспільного ладу та цивілізаційних змін надзвичайно актуальною є значно більша зацікавленість з боку влади, громадськості, педагогів вільним часом учнівської молоді.

Висновки результатів дослідження. Дозвіллева діяльність є складовою і невід'ємною частиною всієї навчально-виховної роботи у системі позашкільної освіти; має масовий характер; її призначення – удосконалення знань, умінь і навичок учнівської молоді, підвищення її культурного рівня, психологічної і

практичної підготовки до праці і фізичного загартування. Завдяки специфічним умовам і особливостям організації дозвілєвої діяльності учнівська молодь має можливість розвивати свої здібності у процесі різноманітної діяльності в різних галузях продуктивної діяльності, мистецтва і спорту, не обмежувати рамки своїх інтересів – від особистих до громадських. Системний підхід до організації дозвілєвої діяльності забезпечується комплексом організаційно-педагогічних засад: партнерська співпраця суб'єктів дозвілєвої діяльності; організація дозвілєвої діяльності на основі урахування інтересів, здібностей і бажань, визнання самостійності особистості дитини; диверсифікація форм та методів організації дозвілєвої діяльності; високий рівень кадрового забезпечення; залучення громадськості.

Перспективи подальших розвідок. До подальших напрямів вивчення окресленої проблеми вважаємо за доцільне віднести особливості професійної підготовки менеджерів та аніматорів дозвілля, а також упровадження інноваційних технологій в організацію дозвілєвої діяльності учнів.

Література

1. Theiss W. Radlinska. – Warszawa : Wydawnictwo «Zak», 1997. – 336 s.
2. Євтух М. Б. Виховні ідеали польської педагогіки міжвоєнного періоду в контексті гуманізації виховання (1918–1939 рр.) / М. Б. Євтух // Гуманізація навчально-виховного процесу : наук.-метод. збірник. – Слов'янськ : СДП, 2001. – Вип. 11. – С. 88–103.
3. Denek K. W stronę szkoły jutra i jej nauczyciela / K. Denek // Ewaluacja i innowacje w edukacji nauczycieli / J. Grzesiak (red.). – L 2. – Kalisz, 2007. – S. 67–89.
4. Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie / pod red. Tadeusza Pilcha i Ireny Lepalczyk. – Wyd. 2 rozsz. i popr. – Warszawa : «Żak», 2003. – 475 s.
5. Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku / (red.) T. Pilch. – T. 1. – Warszawa, 2003.
6. Kamiński A. Funkcje pedagogiki społecznej / A. Kamiński. – Warszawa : PWN, 1982.
7. Archiwum akt nowych w Warszawie. Zesp. 3710. Sygn. 36 // Kara J. Klub młodych konstruktorów // Biuletyn Pedagogiczny, Nr 3/4. – 1959.
8. Toczek-Werner S. Czas wolny ucznia – nowe wyzwanie dla działalności edukacyjnej w szkole / S. Toczek-Werner // «Edukacja jutra». XIII Tatrzańskie Seminarium Naukowe. – i. 2. / K. Zatoń, T. Koszycz. M. Sołtysik (red.). – Wrocław, 2007. – Nr. 7–8. – S. 6–12.